

Ana Mihaljević, ana.mihaljevic35@gmail.com

Maris Prce, prcemaris@gmail.com

Glasovne promjene u udžbenicima hrvatskoga jezika

U radu se govori o nazivlju pojedinih glasovnih promjena u osnovnoškolskim i srednjoškolskim udžbenicima hrvatskoga jezika kao i o samome nazivu *glasovna promjena / alternacija*. Govori se o kriterijima podjele glasovnih promjena, pokušava se odgovoriti na pitanje koje jezične pojave pripadaju glasovnim promjenama, a koje ne pripadaju te kako jednoznačno odrediti pojedinu glasovnu promjenu. Među jezikoslovcima već dugo postoje neslaganja oko toga koji su kriteriji za određenje neke pojave kao glasovne promjene i kako te promjene usustaviti. Različiti pristupi dovode do različitih podataka u gramatikama te brojnih problema i nesporazuma. Nedosljednosti u hrvatskim gramatikama dovode i do nedosljednosti u školskim udžbenicima hrvatskoga jezika iako bi upravo normativni priručnici trebali doprinijeti poboljšanju jezične kulture i poznavanja hrvatskoga jezika.

1. Uvod

Korpus za ovaj rad sastavljen je od osam udžbenika hrvatskoga jezika iz kataloga odobrenih osnovnoškolskih udžbenika te od osam udžbenika hrvatskoga jezika za prvi razred gimnazije, trogodišnjih i četverogodišnjih strukovnih škola koji su odobreni od Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa za uporabu u školskoj godini 2011./2012. Ispis i analiza obradbe glasovnih promjena u tim udžbenicima pokazuju mnoge neusustavljenosti i međusobne neusklađenosti u pristupu glasovnim promjenama te pojavu mnogo istoznačnih naziva, tj. sinonimnih parova¹ ili čak nizova, npr. (vokalizacija, zamjena *l* sa *o*, alternacija *l/o*, zamjenjivanje suglasnika *l* suglasnikom *o*). Takvo stanje može dovesti do otežanoga ovladavanja gradivom i do problema u nastavnoj praksi, a problemi su osobito aktualni nakon uvođenja državne mature. Ni osnovnoškolski udžbenici nisu pošteđeni nedosljednosti i neusklađenosti iako u manjoj mjeri nego srednjoškolski udžbenici.

Osnovnoškolski će se udžbenici u ovome radu obrađivati po razredima jer se u njima navodi samo ograničen broj glasovnih promjena koje se ne obrađuju pod posebnim naslovom te oko kojih nema većih neslaganja.

¹ O sinonimiji u udžbenicima vidi: Mihaljević 2007. i Hudeček-Mihaljević-Vidović 2006.

Glasovne se promjene u srednjoj školi uče samo u prvome razredu, svaka je glasovna promjena obrađena pod posebnim naslovom te je u njihovoj obradbi više problema, zato će se glasovne promjene u čijoj su obradbi u srednjoškolskim udžbenicima uočeni problemi obraditi pod posebnim naslovom.

2. Glasovne promjene ili alternacije

Prvi se problem u udžbenicima pojavljuje već u samome nazivu poglavlja u kojemu se obrađuju glasovne promjene. Autori se ne slažu u tome treba li govoriti o glasovnim promjenama ili o alternacijama. U nekim se udžbenicima prednost daje nazivu *glasovna promjena*, dok se u drugima prednost daje nazivu *alternacija*. U nekim je udžbenicima odnos tih naziva nejasan. Slično je stanje i u hrvatskim gramatikama, tako se o glasovnim promjenama govori u gramatici S. Ham, u Silić-Pranjkovićevoj te u Težak-Babićevoj gramatici, a naziv *alternacija* upotrebljava se u gramatici Barić i suradnici i u Raguževoj gramatici.

U udžbenicima se za osnovnu školu dosljedno upotrebljava naziv *glasovna promjena*. Taj je naziv djeci na tome stupnju bliži i razumljiviji od naziva *alternacije*.

U udžbeniku *Učimo hrvatski jezik 1* (Čubrić) govori se o alternacijama fonema ili glasovnim promjenama na granicama morfema, u udžbeniku *Hrvatski jezik 1* (Čubrić-Kurtak) govori se o glasovnim promjenama, ali se u zagradama navodi i naziv *alternacija*. U udžbeniku *Fon-Fon 1* (Dujmović-Markusi) govori se o alternacijama fonema i fonemskih skupina, a u zagradama stoji da su to zapravo glasovne promjene. U udžbenicima *Hrvatski jezik 1* za trogodišnje škole i *Hrvatski jezik 1* za četverogodišnje škole (Zrinjan) govori se o glasovnim promjenama.

Hrvatski nazivi djeci su obično bliži, prihvatljiviji i jasniji, a s nazivom *glasovna promjena* dotad su se već susretali u osnovnoj školi, pa bi tomu nazivu trebalo dati prednost, a naziv *alternacija* eventualno navesti kao sinoniman naziv u zagradama.

3. Glasovne promjene u osnovnoškolskim udžbenicima

Učenici se osnovnih škola s glasovnim promjenama prvi put susreću u petome razredu. Tada se obrađuje sklonidba imenica i to svaki padež posebno. Kada pri sklonidbi dođe do glasovne promjene, autori je objasne, definiraju te navedu još neke primjere. Dakle, glasovne se promjene ne obrađuju u zasebnoj cjelini, nego u sklopu druge cjeline.

Glasovne se promjene ponovno spominju u šestome razredu u sklopu cjeline u kojoj se obrađuje konjugacija glagola. U ovome se radu udžbenici za šesti razred ne će posebno

analizirati jer se obradba glasovnih promjena u njima ne razlikuje od obradbe u udžbenicima za peti razred. U sedmome se razredu glasovne promjene ne uče, pa udžbenici za sedmi razred nisu uključeni u analizu.

U osmome se razredu količina gradiva znatno proširuje. Svi udžbenici započinju definicijom glasa, podjelom glasova (po načinu i mjestu tvorbe te titranju glasnica), nakon čega se prelazi na glasovne promjene. Više gradiva i ponešto složeniji pristup dovode do većih problema. Pozitivna je međutim uporaba hrvatskih naziva koji su djeci razumljiviji i bliži pri podjeli glasova u svim propisanim udžbenicima.

3.1. Glasovne promjene u udžbenicima za peti razred

U udžbenicima su za peti razred glasovne promjene sažeto obrađene, promjene se uglavnom definiraju i navode se neki primjeri. Međutim, neki su primjeri neprikladni. Katkada se kao primjer za pojedinu glasovnu promjenu navode riječi u kojima je došlo do više glasovnih promjena (npr. u udžbeniku *Hrvatski ja volim 5* pri objašnjenju jotacije navodi se I jd. imenice *radost – radošću* bez spominjanja jednačenja po mjestu tvorbe koje se provodi nakon jotacije). Za objašnjavanje je glasovnih promjena na osnovnoškolskoj razini potrebno izabrati jednostavne primjere u kojima je provedena samo glasovna promjena koja se uči kako bi se učenicima olakšalo ovladavanje gradivom.

U udžbeniku se *Riječi hrvatske 5* glasovne promjene ne imenuju. Učenicima petoga razreda naziv *sibilarizacija* ništa ne znači jer se dotad ne uči podjela glasova, pa ne znaju što su sibilanti², no to ne znači da će im to otežati razumijevanje. Dapače, jednostavnije je i ekonomičnije upotrebljavati nazive glasovnih promjena koji se uglavnom sastoje od samo jedne riječi nego duga objašnjenja.

Problem je nekih udžbenika neusklađeno nazivlje pri imenovanju glasova koji se mijenjaju. Definicija palatalizacije u jednome od udžbenika glasi: *suglasnike k, g, h ispred e zamjenjuju palatali č, ž, š*, dok je definicija jotacija da se *glas j* stopio sa *suglasnikom* ispred sebe u novi *suglasnik*. Suglasnik je pojam širega, a palatal užega opsega, zbog čega ne bi smjeli stajati u istoj rečenici kao dva naziva jednake vrijednosti. Navedena bi definicija mogla zbuniti učenike jer bi mogli zaključiti da palatali nisu suglasnici. U drugome slučaju glas je pojam širega, a suglasnik užega opsega pa bi u definiciji trebalo upotrijebiti ili jedan ili drugi naziv. U većini se udžbenika glasovi uopće pobliže ne određuju, nego se u definicijama upotrebljava samo naziv *glas*. S obzirom na to da učenici u petome razredu još ne razlikuju

² Sibilanti se u udžbenicima ne spominju ni u jednoj podjeli glasova.

nazive *suglasnik* i *samoglasnik* od naziva *zatvornik* i *otvornik*, najbolje je glasove ne određivati pobliže. Sličan se problem pojavljuje i u udžbenicima za srednju školu, međutim u srednjoj su školi učenici prije učenja glasovnih promjena naučili podjelu glasova te je glasove moguće pobliže odrediti.

Svi udžbenici za peti razred navode iste glasovne promjene – jotaciju, sibilizaciju, palatalizaciju i nepostojano *a*. Iznimka je jedino udžbenik *Hrvatska krijesnica 5* koji nakon objašnjenja nepostojanoga *a* navodi primjer Čakovec – Čakovca, učenicima se kao zadatak postavlja smišljanje naziva i izvođenje definicije te glasovne promjene, ali sami autori promjenu ne nazivaju i ne definiraju. Budući da to nisu jedine promjene do kojih može doći pri sklonidbi, pohvalna je složnost autora oko toga kolika je širina gradiva prikladna za taj uzrast. Definicije su glasovnih promjena jednostavne, u obliku formule koju je lako zapamtiti (npr. *k, g, h + e = č, ž, š*).

3.2. Glasovne promjene u udžbenicima za osmi razred

U osmome se razredu navode glasovne promjene koje se dotada nisu spominjale, a definicije se promjena naučenih u petome razredu proširuju.

Udžbenici se ne slažu u tome koje glasovne promjene postoje, pa je popis glasovnih promjena različit u svakome udžbeniku. Ispisane su glasovne promjene koje pojedini udžbenik navodi, a masno su otisnute promjene koje se ne navode u svim udžbenicima:

Težak i sur. – *Hrvatski jezik 8*: palatalizacija, sibilizacija, jotacija, nepostojano *a*, jednačenje suglasnika po zvučnosti, jednačenje suglasnika po mjestu tvorbe, gubljenje suglasnika, ispadanje suglasnika, smjenjivanje *ije/je/e/i*.

Bičanić-Lugarić – *Riječi hrvatske 8*: palatalizacija, sibilizacija, jotacija, nepostojano *a*, jednačenje zatvornika po zvučnosti, jednačenje zatvornika po mjestu tvorbe, ispadanje zatvornika, **prijeglas**, **razjednačivanje**, **prijevoj**, zamjena *l* sa *o*, **navezak**, smjenjivanje *ije/je/e/i*.

Dujić i sur. – *Hrvatski ja volim 8*: jednačenje šumnika po zvučnosti, jednačenje zatvornika po tvorbenom mjestu, gubljenje zatvornika, nepostojano *a*, sibilizacija, palatalizacija, jotacija, smjenjivanje *ije/je/e/i*, zamjena *l* sa *o*.

Jukić-Jurićev-Dumpavlov – *Hrvatska krijesnica 8*: sibilizacija, palatalizacija, nepostojano *a*, jotacija, **nepostojano e**, jednačenje glasova po zvučnosti, jednačenje glasova po tvorbenom mjestu, gubljenje glasova, smjenjivanje *ije/je/e/i*.

4. Popis glasovnih promjena u srednjoškolskim udžbenicima

Kao i u udžbenicima za osnovnu školu u srednjoškolskim udžbenicima postoji neslaganje oko toga koje glasovne promjene postoje. Ispisane su glasovne promjene koje pojedini udžbenik navodi, a masno su otisnute promjene koje se ne navode u svim udžbenicima:

Čubrić – *Učimo hrvatski jezik* i Čubrić-Kurtak – *Hrvatski jezik 1*³: palatalizacija, sibilizacija, jednačenje glasova po zvučnosti, jednačenje glasova po mjestu tvorbe, **gubljenje i ispadanje glasova**, nepostojani samoglasnici (nepostojano *a* i **nepostojano e**), vokalizacija, jotacija.

Dujmović-Markusi – *Fon-Fon 1*: jednačenje suglasnika po zvučnosti, jednačenje suglasnika po mjestu tvorbe, **stapanje suglasnika, ispadanje suglasnika**, nepostojano *a*, **nepostojano e**, **prijeglas, navezak**, zamjena *l* sa *o* (vokalizacija), palatalizacija, sibilizacija, jotacija (**epenteza**), **alternacije ije/je/e/i**.

Zrinjan – *Hrvatski jezik 1* (za trogodišnje škole): nepostojano *a*, **nepostojano e**, **navezak** (pokretni samoglasnik), sibilizacija, jotacija, jednačenje suglasnika po zvučnosti, jednačenje suglasnika po mjestu tvorbe, **gubljenje suglasnika**, vokalizacija.

Zrinjan – *Hrvatski jezik 1* (za četverogodišnje škole): sibilizacija, palatalizacija, jotacija, jednačenje po zvučnosti, jednačenje po mjestu tvorbe, **gubljenje suglasnika**, nepostojano *a*, **nepostojano e**, **navezak** (pokretan samoglasnik), vokalizacija (zamjena *l* u *o*).

Rosandić – *Hrvatski jezik i književnost* (za trogodišnje škole) i *Hrvatski jezik i književnost* (za četverogodišnje škole)⁴: jednačenje suglasnika po zvučnosti (asimilacija), jednačenje suglasnika po mjestu tvorbe, **ispadanje (gubljenje) suglasnika**, palatalizacija, sibilizacija, jotacija, vokalizacija (zamjenjivanje suglasnika *l* suglasnikom *o*), nepostojani samoglasnici (nepostojano *a* i **nepostojano e**), **prijeglas, proširivanje (umetanje suglasnika)**⁵.

Kajganić-Močnik: *Hrvatski jezik 1* (za trogodišnje škole): sibilizacija, palatalizacija, nepostojano *a*, zamjena *l* sa *o*, jotacija, jednačenje suglasnika po zvučnosti, jednačenje suglasnika po mjestu tvorbe, **gubljenje (ispadanje) suglasnika**.

Analizom navedenih udžbenika zaključuje se da postoji određeni broj promjena koje su svugdje navedene (neovisno o razlikama u nazivlju). To su: jednačenje po zvučnosti,

³ U ovim se dvama udžbenicima popis promjena ne razlikuje, stoga su oni zajedno obrađeni.

⁴ U ovim se dvama udžbenicima popis promjena ne razlikuje, stoga su oni zajedno obrađeni.

⁵ Prijeglas i proširivanje spominju se samo u udžbeniku Dragutina Rosandića, međutim ni u tome se udžbeniku ne obrađuju, nego se samo navode na popisu glasovnih promjena. Obje su promjene navedene samo u *Hrvatskoj gramatici* Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje. S obzirom na to da promjene nisu objašnjene u udžbeniku te stoga u njihovoj obradbi ni ne može biti nedoumica, ovdje se ne će detaljnije analizirati.

jednačenje po mjestu tvorbe, palatalizacija, jotacija, sibilizacija, nepostojano *a*, nepostojano *e*, vokalizacija i ispadanje.

5. Podjela glasovnih promjena

Nakon objašnjenja pojma glasovne promjene, u udžbenicima se promjene dijele najčešće na dvije vrste: fonološke i morfološke. Tako glasovne promjene dijele udžbenici *Hrvatski jezik 1* (Čubrić-Kurtak) i *Fon-Fon 1* (Dujmović-Markusi). U udžbeniku Čubrić-Kurtak fonološke su *alternacije* definirane kao alternacije uvjetovane položajem fonema u riječi, dok su morfološke *alternacije* uvjetovane morfološkim kategorijama. U udžbeniku *Fon-Fon 1* govori se da do fonološki uvjetovanih *glasovnih promjena* dolazi zbog prirode samoga glasa, dok su morfološki uvjetovane *glasovne promjene* uvjetovane gramatičkom ili tvorbenom kategorijom.

U udžbeniku *Hrvatski jezik 1* (Zrinjan) za trogodišnje strukovne škole *glasovne* su *promjene* podijeljene na samoglasničke u kojima se mijenjaju samoglasnici i suglasničke u kojima se mijenjaju suglasnici. Takva podjela ne nalazi se ni u jednoj hrvatskoj gramatici, međutim djeci je bliska i lako shvatljiva.

U udžbeniku *Učimo hrvatski jezik 1* (Čubrić) uz fonološke i morfološke navode se i sintaktičke *promjene*. Sintaktički se uvjetovane promjene ne spominju ni u kojemu drugom priručniku hrvatskoga jezika i nejasno je koje su promjene sintaktički uvjetovane.

U udžbeniku Snježane Zrinjan za četverogodišnje strukovne škole *glasovne* su *promjene* samo nabrojene bez prethodne podjele.

5. Analiza glasovnih promjena u čijoj obradbi postoje nejasnoće i nedosljednosti

5.1. Gubljenje/ispadanje/stapanje suglasnika

U udžbenicima je hrvatskoga jezika nejasno i nedosljedno riješen odnos ispadanja i gubljenja. Sporno je je li riječ o dvjema glasovnim promjenama ili o sinonimnim nazivima za istu glasovnu promjenu i ako je riječ o dvjema glasovnim promjenama, po čemu se te dvije glasovne promjene međusobno razlikuju.

U udžbeniku *Hrvatski jezik 8* govori se o **gubljenju suglasnika** kada se dva ista *suglasnika* nađu jedan pored drugoga, dok se u sažetku navodi **ispadanje** kao glasovna promjena gubljenja prvoga *suglasnika* ako se iza nađe isti *suglasnik*. Autori očito smatraju ispadanje i gubljenje sinonimima, međutim ne spominje se slučaj u kojemu ispada jedan od dvaju različitih suglasnika. U udžbeniku *Riječi hrvatske 8* upotrebljava se naziv **ispadanje** i kada je riječ o dvama istim i kada je riječ o dvama različitim *zatvornicima*. U udžbeniku

Hrvatski ja volim 8 upotrebljava se naziv **gubljenje** za oba slučaja. U udžbeniku *Hrvatska krijesnica* 8 upotrebljava se naziv **gubljenje** ako je riječ o dvama istim *suglasnicima*, ali ne navodi se mogućnost gubljenja dvaju različitih suglasnika.

U udžbenicima *Učimo hrvatski jezik 1* (Čubrić) i *Hrvatski jezik 1* (Čubrić-Zrinjan) govori se o gubljenju jednoga od dvaju istih *zatvornika*, a ne govori se o ispadanju jednoga od dvaju različitih *zatvornika*, međutim u sažetku je donesen samo naziv ispadanje, ali on je objašnjen suprotno nego što je objašnjen u poglavlju o ispadanju/gubljenju. U sažetku se govori da ispada jedan od dvaju istih *suglasnika*. U tim je udžbenicima također nedosljedno nazivlje glasova koji se gube/ispadaju. U tekstu piše da ispadaju/gube se *zatvornici*, a u sažetku se govori o *suglasnicima*.

U udžbeniku *Fon-Fon 1* (Dujmović-Markusi) uvodi se naziv koji ne nalazimo ni u jednome drugom udžbeniku, govori se o stapanju dvaju istih *suglasnika*. Autorica govori o ispadanju *suglasnika* iz teško izgovorljivih skupina, a naziv *gubljenje* donosi se u zagradama kao sinonim nazivu *ispadanje*. Stapanje se kao glasovna promjena donosi samo u Silić-Pranjkovićevoj gramatici i upitno je stapaju li se zaista glasovi ili se jedan od njih gubi.

U udžbenicima Snježane Zrinjan govori se samo o gubljenju *suglasnika* i navodi se da se gubi jedan od dvaju istih *suglasnika*.

U udžbenicima *Hrvatski jezik i književnost* za trogodišnje škole te *Hrvatski jezik i književnost* za četverogodišnje škole Dragutina Rosandića unutar poglavlja o glasovnim promjenama nalazi se potpoglavlje *Ispadanje (gubljenje) suglasnika*, ali i potpoglavlje *Pravila o gubljenju (ispadanju) suglasnika*. Autor u prvome primjeru prednost daje nazivu *ispadanje*, dok u drugome prednost daje nazivu *gubljenje*. Ta se glasovna promjena definira ovako: *Ispadanje (gubljenje) suglasnika glasovna je promjena koja se javlja pri stvaranju novih riječi. Ako se dva jednaka suglasnika nađu jedan pokraj drugoga, jedan od njih se gubi (ispada). Ako se prednost daje nazivu ispadanje prednost bi se trebalo dati i glagolu ispadati.* Autor govori da ispada samo jedan od dvaju istih *suglasnika*, međutim u pravilima o ispadanju pojavljuje se niz primjera u kojem ispada *suglasnik* iz skupine dvaju različitih *suglasnika* (npr. *otac – oca, srce – srca, a ne srdca, gost – gozba...*).

U udžbeniku *Hrvatski jezik 1* trogodišnje škole autorice Kajganić i Močnik također ne znaju kojemu nazivu dati prednost, tako je poglavlje nazvano *Gubljenje (ispadanje) suglasnika*, a u popisu se glasovnih promjena ta promjena naziva *ispadanje (gubljenje) suglasnika*. Autorice navode dva slučaja u kojima dolazi do gubljenja (ispadanja), to je ispadanje *suglasnika* iz teško izgovorljivih *suglasničkih* skupina te ispadanje jednoga od dvaju istih *suglasnika*.

Problem ispadanja, gubljenja i stapanja nedosljedno je riješen i u hrvatskim gramatikama. Različite gramatike donose različite nazive i različite definicije. Često unutar iste gramatike nalazimo proturječnosti te su definicije često neusklađene s primjerima. Također je i u gramatikama nesustavno riješeno pitanje koji glasovi ispadaju/gube se, treba li govoriti o ispadanju suglasnika ili o ispadanju zatvornika.

5.2. Jednačenje po zvučnosti

U udžbenicima je nesustavno određeno koji se glasovi jednače. Udžbenici su nedosljedni i zbunjuju.

U udžbenicima *Učimo hrvatski jezik 1* (Čubrić) i *Hrvatski jezik 1* (Čibrić-Kurtak) naziv je glasovne promjene *jednačenje glasova po zvučnosti*, međutim govori se da se dva *zatvornika* moraju izjednačiti, a kasnije se govori o bezvučnim i zvučnim *suglasnicima*. Unutar istoga teksta govori se o jednačenju glasova, zatvornika i suglasnika.

Fon-Fon 1 (Dujmović-Markusi) i udžbenici Snježane Zrinjan govore o jednačenju *suglasnika po zvučnosti*.

Autori bi trebali odabrati jedan naziv koji je djeci najprihvatljiviji i koji je najprecizniji i dosljedno ga upotrebljavati. Ta je glasovna promjena najpreciznije definirana u gramatikama Težak-Babić i S. Ham u kojima se naziva jednačenjem *šumnika po zvučnosti*. Taj je naziv najprecizniji jer se ne jednače svi suglasnici ni svi zatvornici, nego svi šumnici.

Nedosljednosti u nazivlju mogu zbuniti djecu koja još uvijek nisu dovoljno upoznata s nazivljem te ih uporaba različitih naziva može navesti na zaključak da se u različitim primjerima jednače različite stvari, katkad glasovi, katkad zatvornici, a katkad suglasnici.

U udžbenicima se Dragutina Rosandića osim naziva jednačenje po zvučnosti kao sinoniman naziv navodi asimilacija po zvučnosti.

5.3. Jednačenje po mjestu tvorbe

Kao i u obradbi jednačenja po zvučnosti i u obradbi jednačenja po mjestu tvorbe nedosljedno je određeno što se jednači. Nazivlje je još složenije jer se jednači i zvonačnik *n* pa se ne može govoriti o jednačenju šumnika. Unutar istoga udžbenika često se miješaju strani i domaći nazivi, što može dovesti do zaključka da se upućuje na različiti glas.

U udžbenicima *Učimo hrvatski jezik 1* (Čubrić) i *Hrvatski jezik 1* (Čibrić-Kurtak) govori se da se *glasovi s i z* jednače kada se nađu ispred nepčanika, a u sažetku piše da promjena obuhvaća *suglasnike s, z, h i n* kada se nađu ispred srednjojezičnih *suglasnika*. Nedosljedno se upotrebljavaju nazivi suglasnik – glas i nepčanik – srednjojezični suglasnik.

U udžbeniku *Fon-Fon 1* (Dujmović-Markusi) i udžbenicima *Hrvatski jezik 1* za trogodišnje škole i *Hrvatski jezik 1* za četverogodišnje škole (Zrinjan) govori se o jednačenju *suglasnika* po mjestu tvorbe.

U udžbenicima *Fon-Fon 1* (Dujmović-Markusi), *Hrvatski jezik 1* (Zrinjan) za trogodišnje škole te *Hrvatski jezik 1* za trogodišnje škole (Kajganić-Močnik) navodi se da u primjerima u kojima dolazi i do jednačenja po zvučnosti i do jednačenja po mjestu tvorbe prvo treba doći do jednačenja po zvučnosti, a tek zatim po mjestu tvorbe jer se po mjestu tvorbe mogu jednačiti samo suglasnici jednaki po zvučnosti. Izrazito je sporno zašto bi se promjene trebale događati tim redosljedom. Sa suvremenoga stajališta nema razloga da jednačenje po zvučnosti mora prethoditi jednačenju po mjestu tvorbe. Ako postoji kakvo povijesnojezično objašnjenje, to bi trebalo biti navedeno. Važno je naglasiti da se jednačenje po mjestu tvorbe često događa nakon jotacija, u tome je slučaju redosljed glasovnih promjena doista važan (primjeri su toga list + je > lisće > lišće i grozd + je > grozđe > grožđe).⁶

Zanimljivo je primijetiti da Snježana Zrinjan to pravilo navodi u udžbeniku za trogodišnje strukovne škole, ali ne i u svojem udžbeniku za četverogodišnje škole.

U Silić-Pranjkovićevoj gramatici unutar morfologije nalazi se promjena **palatalizacija po mjestu tvorbe**. Autori je definiraju kao promjenu *s* u *š* ispred palatala i kao primjer navode *bakrorezac* – *bakrorešče*, međutim taj se primjer može objasniti glasovnim promjenama palatalizacijom, nepostojanim *a* i jednačenjem po zvučnosti i po mjestu tvorbe (*bakrorezac* > *bakrorezače* (palatalizacija) > *bakrorezče* (nepostojano *a*) > *bakrorešče* (jednačenje po zvučnosti) > *bakrorešče* (jednačenje po mjestu tvorbe)). Ta je promjena također nejasna jer autori pri objašnjavanju *asimilacije po mjestu izgovora* navode promjenu *sč* > *šč*, nejasno je koja bi bila razlika između palatalizacije po mjestu tvorbe i asimilacije po mjestu izgovora jer se u oba primjera jednako mijenjaju glasovi (*sč* > *šč*).

5.4. Vokalizacija

U udžbenicima je nedosljedno riješen problem naziva ove glasovne promjene te se navode različite inačice naziva.

U udžbenicima *Učimo hrvatski jezik 1* (Čubrić) i *Hrvatski jezik 1* (Čubrić – Kurtak) ta se glasovna promjena naziva *vokalizacijom*, a kao sinonimni se nazivi navode *zamjena l sa o* i *alternacija l/o*.

U udžbeniku *Fon-Fon* (Dujmović-Markusi) prednost je dana nazivu *zamjena l sa o*, a sinonimni je naziv *vokalizacija*.

⁶ Na to upozoravaju i Horvat- Mihaljević 2007.

U udžbeniku *Hrvatski jezik 1* (Zrinjan) za trogodišnje strukovne škole donesen je samo naziv *vokalizacija*, a u udžbeniku za četverogodišnje škole iste autorice uz naziv *vokalizacija* naveden je i naziv *zamjena l u o*.

U udžbeniku *Hrvatski jezik 1* za trogodišnje škole ((Kajganić-Močnik) ova se promjena naziva *zamjena l sa o*.

U udžbenicima *Hrvatski jezik i književnost* za trogodišnje škole i *Hrvatski jezik i književnost* za četverogodišnje škole (Rosandić) ta se glasovna promjena zove *vokalizacijom*, a kao sinoniman je naziv naveden *zamjenjivanje suglasnika l suglasnikom o*.

Za tu glasovnu promjenu postoji, dakle, pet naziva: vokalizacija, zamjena l sa o, zamjena l u o, alternacija l/o, zamjenjivanje suglasnika l suglasnikom o.

Nejasno je također u kojim se oblicima promjena događa. Problematici su slučajevi u kojima zapravo dolazi do obrnute glasovne promjene, tj. slučajevi u kojima se *o* mijenja u *l*. Pitanje je ne bi li trebalo govoriti i o *devokalizaciji* (*zamjeni o u l*, *zamjeni o sa l*, *alternaciji o/l*) u primjerima kao što su *anđeo – anđela* ili u tvorbi ženskoga i srednjega roda glagolskoga pridjeva radnog (npr. *htio – htjela – htjelo*). Drugo je rješenje da se osnovnim oblikom uvijek smatra onaj oblik u kojemu je *l* te da se smatra da se iz njega izvodi oblik u kojemu je *o*. Međutim polazištem ostalih glasovnih promjena u sklonidbi smatra se nominativ jednine, a u pridjeva nominativ jednine muškoga roda, pa je nejasno zašto bi u ovim slučajevima bilo drukčije. Ponovno je moguće povijesno objašnjenje, ali to bi trebalo jasno navesti.

Pitanje je nije li riječ zapravo o dvjema promjenama – alternaciji l/o (ličilac – ličioca) i alternaciji o/l (anđeo – anđela). Također je zanimljiv naziv *vokalizacija* jer u nekim primjerima ne dolazi do promjene nevokala u vokal nego do promjene vokala u nevokal (tj. zamjene o sa l). Ako se govori o vokalizaciji, trebala bi postojati i devokalizacija.

5.5. Nepostojani samoglasnici – nepostojano a i nepostojano e

Nazivi su ovih glasovnih promjena izrazito neprecizni. Nejasno je označavaju li sam glas *a* i *e*, gubljenje toga glasa ili dodavanje toga glasa. Također sve su ostale glasovne promjene definirane nekim procesom, a ovo su jedine promjene koje su definirane kao glas. Zanimljivo je primijetiti da se u definiciji nepostojanog *a* glas *a* najčešće, suprotno nazivu glasovne promjene, definira kao *a* koje u nekim oblicima postoji, pitanje je ne bi li se takvo *a* trebalo nazivati postojanim, a ne nepostojanim. Ni u jednome udžbeniku nije obrađeno u kojim oblicima do promjene dolazi, dolazi li do promjene u oblicima u kojima se *a* dodaje ili u oblicima u kojima se *a* gubi ili se polazi od nominativa te se glasovnom promjenom smatra stanje različito od nominativa.

Neki priručnici uopće ne navode nepostojano *e* kao glasovnu promjenu. Nepostojano je *e* rjeđa glasovna promjena od nepostojanog *a*, međutim njezin je status kao glasovne promjene jednak statusu nepostojanog *a* te bi autori koji nepostojano *a* smatraju glasovnom promjenom isto trebali postupati i s nepostojanim *e*.

Za razliku od hrvatskih gramatika u kojima je status nepostojanoga *e* kao glasovne promjene upitan (nepostojano *e* navodi se samo u Težak-Babićevoj gramatici i gramatici Barić i suradnici), gotovo svi srednjoškolski udžbenici hrvatskoga jezika navode nepostojano *e* kao glasovnu promjenu, nepostojano se *e* ne navodi jedino u udžbeniku Kajganić-Močnik.

Te su glasovne promjene najbolje definirane u *Hrvatskoj gramatici* Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje u kojoj piše da su nepostojani samoglasnici oni koji se javljaju u pojedinim oblicima imenica, dok u drugima izostaju. Također ih nazivaju alternacijama *a/ø* i *e/ø*. Pitanje je što je s promjenama kao što je *djevojka – djevojaka*, u tome primjeru ne dolazi do alternacije *a/ø*, a priručnici ne navode postojanje alternacije *ø/a*.

Trebalo bi govoriti o dvjema različitim glasovnim promjenama – pojavljivanju *a* ili *e* i gubljenju *a* ili *e* (tj. alternacijama *a/ø* i *ø/a*).⁷

5.6. Epenteza

U udžbeniku *Fon-Fon 1* (Dujmović-Markusi) unutar poglavlja o jotaciji kao posebna promjena navodi se epenteza. O epentezi se ne može govoriti kao o posebnoj promjeni jer su rezultati jotacije u kojima se pojavljuje epentetsko *l* (*blj, mlj, vlj, flj*) jedini rezultati spoja glasova *b, m, v* i *f* s glasom *j* te ne postoji druga *neepentezirana*, a samo jotirana inačica, stoga nije potrebno odvajati epentezu od jotacije. U drugim se udžbenicima kao i u gramatikama ne navodi epenteza kao posebna glasovna promjena.⁸

5.7. Navezak

U udžbeniku *Fon-Fon 1* (Dujmović-Markusi) i u udžbeniku *Hrvatski jezik 1* (Zrinjan) za četverogodišnje škole glasovnom se promjenom smatra i navezak. U hrvatskim se gramatikama navezak smatra glasovnom promjenom jedino u Težak-Babićevoj gramatici. Navezak je uglavnom stilski problem i on može biti prisutan, ali i ne mora neovisno o glasovnoj okolini, prema tome ne bi se trebao smatrati glasovnom promjenom jer se u definiciji glasovne promjene navodi da se jedan glas mijenja pod utjecajem drugoga glasa, što se ovdje ne događa. O navesku se kao o glasovnoj promjeni može govoriti jedino u

⁷ Detaljnije o problemima vezanim uz nepostojano *a* i nepostojano *e* v. Mihaljević-Horvat 2007.

⁸ Detaljnije o problemima vezanim uz epentezu v. Horvat-Mihaljević 2007.

slučajevima u kojima okolina zahtijeva navođenje ili nenavođenje naveska, tj. samo kod priloga *s/sa, k/ka, uz/uza...* (*sa sestrom*, ali *s majkom*).

5.8. Alternacije *ije/je/i/e*

U svim udžbenicima postoji poglavlje u kojemu su obrađene alternacije *ije/je/i/e*, međutim u nekim se udžbenicima to poglavlje nalazi unutar poglavlja o glasovnim promjenama, dok je u drugim unutar pravopisnoga priručnika. Alternacija *ije/je/i/e* ili refleks jata kao glasovna je promjena navedena u svim hrvatskim gramatikama, međutim njezin je status upitan. Pitanje je zašto se promjena *ije/je/i/e* smatra glasovnom promjenom, a promjena se dužine bilo kojega drugog samoglasnika ne smatra glasovnom promjenom. Tako je nejasno zašto se u komparaciji npr. pridjeva *lijep* (*lijep > ljepši*) govori o glasovnoj promjeni, a u komparaciji npr. pridjeva *grub* (*grub > grublji*) ne govori se o glasovnim promjenama kada u oba slučaja dolazi do kraćenja vokala.⁹

U osnovnoškolskim se udžbenicima smjenjivanje *ije – je* ne navodi kao posebna glasovna promjena, već je obrađeno pod naslovom *Izgovor i pisanje riječi s glasovima ije/je*. Naglasak je stavljen na razlikovanje dužine slogova sa *ije* i onih sa *je*, no navodi se i nekoliko pravila njihova smjenjivanja kako bi se učenicima olakšalo pisanje.

U svim je udžbenicima za osmi razred među glasovnim promjenama navedeno i smjenjivanje *ije/je/e/i*. Toj je promjeni posvećeno najviše prostora jer upravo razlikovanje *ije* i *je* većini učenika predstavlja najveći problem, što ističu i autori. Navode se svi slučajevi u kojima dolazi do duljenja kratkog *je, e, i* i kraćenja *ie* u *je*.

6. Izgovor i pismo

U udžbenicima je nejasno određeno kada su se glasovne promjene dogodile, a kada ne. Djeca bi mogla zaključiti da se glasovne promjene, ako se ne bilježe, nisu uopće dogodile. Autori često govore o iznimkama od glasovne promjene umjesto o iznimkama u bilježenju glasovne promjene. Taj se problem pojavljuje i u nekim hrvatskim gramatikama (Raguž – *Praktična gramatika hrvatskoga jezika*). Bilježenje ili nebilježenje glasovnih promjena pravopisni je problem. Pravilima u pravopisu određeno je da se piše npr. *odsjek, odšteta, gradski*, međutim to ne znači da se u njima glasovne promjene nisu dogodile, zato i kažemo da je hrvatski pravopis fonološki s morfonološkim elementima. Zbog toga se pojavljuje problem koje glasovne promjene u zadaćama, ispitima i natjecanjima treba ispisivati. U praksi ispisuju se samo glasovne promjene koje se bilježe u pismu. Stav da se glasovne promjene ne

⁹ Usp. Hudeček-Mihaljević-Vidović 2006.

provode ako nisu zapisane značio bi da u vrijeme kada je na snazi bio korijenski (morfonološki) pravopis, nije bilo glasovnih promjena jer se one nisu zapisivale.

7. Zaključak

Iz analize provedene u ovome radu može se primijetiti da je obradba glasovnih promjena u pregledanim udžbenicima u velikoj mjeri neusklađena, a katkad i proturječna čak i unutar istoga udžbenika. Nužno je utvrditi koje glasovne promjene postoje u hrvatskome jeziku i razgraničiti ih od jezičnih pojava koje nisu glasovne promjene (pitanje je jesu li alternacija *ije/je/i/e*, epenteza i navezak glasovne promjene). Glasovne promjene treba jasno međusobno razgraničiti (npr. utvrditi odnos između gubljenja, stapanja i ispadanja). Glasovnim promjenama treba pridružiti usklađene nazive i jednoznačne i jasne definicije. Jezikoslovci još nisu jednoglasno odredili glasovne promjene i nazivlje povezano s njima. U različitim gramatikama nalazimo različita rješenja, što se preslikava i na stanje u osnovnoškolskim i srednjoškolskim udžbenicima. Stručnjaci mogu imati različita mišljenja i pristupe ovoj temi, ali se to ne bi smjelo odražavati u školskim udžbenicima. Učenici još nemaju dovoljno znanja da bi se uspješno suočili s nesuglasticama, pa im se tako otežava učenje i razumijevanje.

Udžbenici bi trebali biti dosljedni i usklađeni kako bi se povećala jezična kultura i pismenost djece i olakšalo stjecanje jezičnih vještina. U posljednje je vrijeme problem osobito došao do izražaja uvođenjem državne mature na kojoj je hrvatski obvezatan predmet. Državna bi matura trebala objektivno razlučiti buduće studente, a preduvjet je da bi se to ostvarilo imati jednoznačnu i neproturječnu literaturu na kojoj se testovi zasnivaju i prema kojoj se učenici pripremaju za ispit.

8. Literatura

8.1. Udžbenici

Babić, N., Ferenčić, S., Rihtarić, A. 2007. *Hrvatski ja volim 5*. Zagreb: Profil.

Bežen, A., Jukić, M., Kovač, S. *Hrvatska krijesnica 5* Zagreb:

Bičanić, A., Lugarić, Z. 2007. *Riječi hrvatske 8*. Zagreb: Profil.

Čubrić, M. 2005. *Učimo hrvatski jezik 1*, udžbenik za 1. razred gimnazije. Zagreb: Školska knjiga.

Čubrić, M., Kurtak, M. 2007. *Hrvatski jezik 1*, udžbenik za 1. razred četverogodišnjih strukovnih škola. Zagreb: Školska knjiga.

Dujić, L. i sur. 2007. *Hrvatski ja volim 8*. Zagreb: Profil

Dujmović-Markusi, D. 2003. *Fon-Fon 1*, udžbenik hrvatskog jezika za prvi razred gimnazije. Zagreb: Profil.

Jukić, M., Juričev-Dumpavlov, M., Kovač, S. 2008. *Hrvatska krijesnica 8*.

Kajganić, V., Močnik, V. Hrvatski jezik 1, udžbenik hrvatskoga jezika za prvi razred trogodišnjih strukovnih škola.

Lovrenčić-Rojc, G., Lugarić, S. 2007. *Riječi hrvatske 5*. Zagreb: Profil

Rosandić, D. 2001. *Hrvatski jezik i književnost, udžbenik za 1. razred četverogodišnjih strukovnih škola*. Zagreb: Školska knjiga.

Rosandić, D. 2003. *Hrvatski jezik i književnost, udžbenik za 1. razred trogodišnjih strukovnih škola*. Zagreb: Profil.

Težak, S. i sur. 2007. *Hrvatski jezik 5*. Zagreb: Školska knjiga.

Težak, S. i sur. 2007. *Hrvatski jezik 8*. Zagreb: Školska knjiga.

Zagreb: Naklada Ljevak.

Zrinjan, S. 2003. *Hrvatski jezik 1*, udžbenik za 1. razred trogodišnje strukovne škole, Zagreb: Školska knjiga.

Zrinjan, S. 2007. *Hrvatski jezik 1*, udžbenik za prvi razred četverogodišnjih strukovnih škola, Zagreb: Alfa.

8.2. Gramatike

Barić, E. i suradnici. 1995. *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga. 3. dopunjeno izdanje

Silić, J., Pranjković, I. 2005. *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga.

Ham, S. 2002. *Školska gramatika hrvatskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.

Težak, S., Babić, S. 1998. *Gramatika hrvatskoga jezika – priručnik za osnovno jezično obrazovanje*. Zagreb: Školska knjiga, 12. izdanje

Raguž, D. 1997. *Praktična hrvatska gramatika*. Zagreb: Medicinska naklada.

8.3. Znanstveni radovi

Hudeček, L. 2007. Pogreške i nedosljednosti u gimnazijskim udžbenicima i jezičnim priručnicima, u *Komunikacija u nastavi hrvatskoga jezika* (ur. Češi, M.), 84 – 94.

Hudeček, L., Mihaljević, M., Vidović, D. 2006. Sinonimni parovi i nizovi u temeljnome jezikoslovnom nazivlju, *Filologija* 46 – 47, 101–122

Mihaljević, M. 2007. Međuudžbenička i unutarudžbenička sinonimija i nepodudarni terminološki sustavi, u *Komunikacija u nastavi hrvatskoga jezika* (ur. Češi, M.), 65 – 83.

Horvat, M., Mihaljević, M. 2007. Analiza osnovnoškolskih i srednjoškolskih udžbenika i priručnika hrvatskoga jezika, *Lahor 4*, 151 – 169.

Mihaljević, M., Horvat, M. 2007. Glasovne promjene: nepostojano a i e (problematizacija naziva, definicija i međuodnosa glasovnih promjena), *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje 33*, 289 – 304.

Summary

Sound Changes in School Textbooks

On a corpus of all elementary and highschool textbooks that are used in the schoolyear 2011/2012 the authors show many problems, contradictions and inconsistencies connected with the problem of presenting sound changes. In the paper these problems are illustrated by examples from textbooks and some solutions and suggestions are offered by the authors.

Objavljeno u *Luč* 2014 (2): 79–91.